

КЫРГЫЗ, ТҮРК СЫЙКЫРДУУ ЖОМОКТОРУНУН ҮНДӨШ МОТИВДЕРИ (Архаикалык мотивдер)

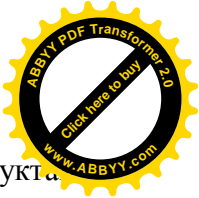
Дүйнө элдеринин фольклордук мурастарынын ичинде жомоктордун да өзүнчө ээлеген орду бар. Көлөмүнүн чакан, формасынын жөнөкөй, тилинин түшүнүктүү болушу менен бирге, жомоктор түрдүү тарыхый этаптагы адамдардын аң-сезимин, дүйнө кабылдоолорун, турмуш абалын, адат-салтын жана башка түрдүү жактарын чагылдырат. Жомоктордун тематикасы ар түрдүү, мазмуну өтө бай.

Элдик казынанын кенчине айланган жомоктор дүйнөсү түрдүү өлкөлөрдүн окумуштуулары тарабынан ар кыл багытта изилденип келген жана да изилденүүдө. Жомоктордун келип чыгышын, табиятын, образдар системасын, поэтикасын, стилин, структуралык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө алган жүздөгөн эмгектер бар. Атап айтсак, 1929-жылы Ленинградда жарык көргөн Н.П.Андреевдин котормосундагы «Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне» деген эмгеги көптөгөн кийинки окумуштуулардын изилдөөлөрүнө булак катары кызмат өтөөдө (Н.П.Андреев, 1929). Орус окумуштуулары В.П.Аникин, В.Я.Пропп, Н.Рошияну, Е.М.Мелетинскийдин фольклордук бул жанрга арналган эмгектери орус жана бир катар башка элдердин (румын, түрк, азербайжан, перс, монгол) жомок таануусун жаңы бир баскычка көтөрүп, андан ары изилденүүсүнө зор өбөлгөлөрдү түздү. В.Я.Пропп өзүнүн «Жомоктордун морфологиясы» (В.Я.Пропп, 1969) деген эмгегинде жомокту түзүүчү бөлүктөргө ажыратып, алардын бири-бирине жана жалпы жомокко карата байланышын, карым-катышын аныкташы, Н.Рошиянунун «Жомоктун традициялык формулалары» (Н.Рошияну, 1974) аттуу китеби жомоктордогу традициялык формулаларды анализдөөгө алат, башкача айтканда, бул эмгекте формулалуу стиль маселеси козголот.

Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда үндөш мотивдердин, сюжеттердин болушу бул элдердин жомокторунда бир типтүү жомоктордун болушуна алып келет. Бирок «бир типтүү жомок» деген бир элдин жомогун экинчи элдин жомогу толугу менен кайталайт дегендикке жатпайт. Анткени, «бир типтүү» делинген жомоктор ал жомоктордун композициясын түзгөн түрдүү элементтер аркылуу улам байытылып, эки элдин дүйнөгө көз караш, мамилесинин кээ бир өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Мисалга алсак, кыргыздын «Кенже бала» (1978: 83-88), түрк элинин «Алтын булбул» (Türk masalları, I, 1992:145 – 187), «Сыйкырдуу коён» (Türk masalları, I, 1992:49 – 69) деген жомокторунун айрым мотивдери эмес, бүтүндөй сюжеттери дал келет. Үндөш мотивдер бул жомоктордо көп болгондуктан кээ бир айырмалуу учурларына токтолуу кызыктуурак болот.

Аталарына алтын кушту алып келүү максатында жолго чыккан үч уулдун эң кичүүсү өзүнүн ак жүрөк, боорукер, баатырлыгы менен айырмаланып алтын кушту табат. 2-йүнө кайтып келе жатканда жолдон эки агасын табат. Аларды кийиндирип, тоюндурат. Жакшылыкты билбеген агалары балага кыянаттык кылышып, кыргыз жомогунда кичүү уулду болочок келинчеги менен кошо өлтүрүп кудукка салып ташташат. Ал эми түрк жомогунда дили таза кичүү уул кудук түбүнө эки агасынын арам амалы менен тирүүлөй калтырылат. Кыргыз жомогунда бала менен кызды дос кызынын кырк дөөсүн ээрчитип келген, баланын кыянаттык досу тирилтип көздөн кайым болот. Ал эми түрк жомогунда («Алтын булбул») бала кудукта өлбөйүн деп улам суудан ичип ачкалыгын басып отурганда, суу ичейин деп токтогон бир адам көрүп калып, ошол киши тарабынан кудук түбүнөн чыгарылат. Элине барып, бакыт-муратын таап жашап калат. Агалары жазаларын алышат.

Кыргыз жомогундагы өлгөн кыз менен жигиттин кырк дөө менен аларды башкарган кыздардын жардамы менен кудуктан чыгып, тирилтилиши укмуштуудай сыйкырдуу бир

окуя, ал эми түрк жомогунда шаардан кайтып келе жаткан айылдык адамдын кудукта суу ичип, атын сугарууга токтоп, баланы куткарышы жана баланын өлбөйүн деп кудуктун түбүндө суу ичип күн өткөрүшү турмушка жакын реалдуу көрүнүштөрдөн.

Ошондой эле, ушул эле жомоктордо түрк жомогунда («Алтын булбул») куштун мечиттин чатырында конуп сайрап турушун канга жолуккан аксакал айтат. Ошондон кийин кан саргайып катуу ооруйт, балдары ошол себептүү кушту таап келүүгө аттанышат. Ал эми кыргыз жомогунда үч уулдун атасы, кан, түш көрөт. Түшүндө «көзүнөн шуру төгүлгөн» кушту көрөт. «Түш көрүү» мотиви эң архаикалык мотивдердин бири болуп эсептелинет.

Кыргыз элинде «Мундук менен Зарлык» (1978:126-133), ал эми түрк элинде ушул жомокко окшош «Күн кызы» деген жомок бар (Türk masalları, I, 1992:9 – 29). Кыргыз жомогунда «алтын айдары бар уул, күмүш айдары бар кыз» төрөгөн Канчайым, кандын алтымыш аялы жана мастан кемпир тарабынан күнөөсүз айыпталат. Мастан кемпир дубанын жардамы менен Канчайымдын көзүн байлап, балдарын эки күчүк менен алмаштырат. Канга аялынын канчык тууганын угузушат. Муну уккан кан каарданып, Канчайымды адам көрбөс ээн чөлгө таштатат. Сууга ыргытылган эки баланы кырк чилтен тосуп алып, кийиктин сүтүн эмизишип, чоңойтушат. Алар кийин да бала дөөлөр менен согушканда колдоочулары болуп жүрүшөт. Түрк жомогундагы мотивдерге салыштырсак, «алтын чачтуу, бермет тиштүү» балдардын энеси, аны кызганган бир тууган эжелери тарабынан кордук көрөт. Кыргыз жомогунда көзү байланган эненин балдарын алып канчыктарга алмаштырса, түрк жомогунда жөн эле уктап жатканда алмаштырышат.

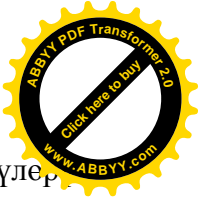
Түрк жомогунда сууга ыргытылган сандык жээкке чыгып, балдарды адамдар таап, асырап багып чоңойтушат. Бул учурда да кийиктин сүтүн эмип чоңойгон кыргыз жомогу менен адам багып өстүргөн, түрк жомогундагы мотивдердин биринде архаикалуулук, экинчисинде кадыресе турмуштук окуя сүрөттөлөт.

Ошол эле кандар аялдарын жазалоодо түрк жомогунда, кан аялын жети жолдун айрылышына белине чейин топуракка көмүлтүп, өткөн-кеткендер канчык тууган аялдын бетине түкүрсүн деп таштатат. Ал эми кыргыз жомогунда Канчайымды кан эл көрбөгөн ээн талаа, эрме чөлгө таштатат. Бул учурда да, түрк жомогунда, канчык тууган аял элдин, коомчулуктун көз алдында алар тарабынан жазасын алса, кыргыз жомогунда табигат, жаратылыштын татаал шартында калган аял, өз жазасын ошол жактан тартат. Ошентип, түрк жомогунда социалдык коомчулуктун жазасы биринчи кезекте болсо, кыргыз жомогунда табигаттын жазасы андан да оор делинип, кыргыз жомокторундагы мотивдердин архаикалуулугунун дагы бир мисалы боло алат.

Ушул мисалдарда байкалгандай кыргыз жомокторунда архаикалык мотивдердин түрк жомокторундагыга караганда салыштырмалуу көп учурай тургандыгы белгилүү болот.

Сыйкырдуу жомоктордо жер алды, суу түбү, куштар дүйнөсү, аттар дүйнөсү, дөөлөр, перилер дүйнөсү сыяктуу түрдүү дүйнөлөр бар. Бардык дүйнөнүн өз падышасы, ханышасы же башкаруучусу болот. Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда каармандардын бири бул дүйнөгө куш издеп чыкса, экинчиси кыз издеп чыгат, дагы бири башка максатты, тилекти орундатуу үчүн аттанат. Баатырлар душмандар менен кармашып, акыр аягы касташкан душмандарды өлтүрөт же дос болуп узун жолдон кайтат.

Кыргыз да, түрк да жомокторунда өтө көп кездешкен дөө менен кармашуу же достошуу мотиви эң архаикалык мотивдерден. Ошондой эле жети баштуу желмогуз, ажыдаарлар да каармандардын коркунучтуу душмандарынан. Эгерде сыйкырдуу ат, сыйкырдуу кылыч, шакек жана башкалар баатырдын жардамчысы болгон болсо, душман же терс образдардын куралы, жардамчысы катары мастан кемпир, алардын колуна түшкөн сыйкырдуу заттар, мисалы, адамды ташка, жаныбарга же дагы башка нерсеге айландырган касиеттүү таякча эсептелинет.

Жомоктордо байыркы өткөн заманда жашаган муундардын түшүнүк, элестетүүлөр, чагылдырылары бизге белгилүү. Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда, биз, тотемдик түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан сыйкырдуу аттын образын дээрлик бардык жомоктордо учуратабыз. Кыргыз жомокторунун ичинен талдоого алынган "Төштүк" (1978:3-17), «Муңдуубай» (1978:39-55), «Карач баатыр» (1978:78-83) жана башкалар, ал эми түрк жомокторунан «Күн кызы» (Türk masalları, II, 1992:9–29), «Сыйкырдуу коён» (Ошондо,49-69), «Таалайымды издеп жүрөм» (Türk masalları, I, 1992:33–61) аттуу жомокторунда ачык байкалат. Сыйкырдуу аттын образы, негизинен, каармандардын жол жүрүү, жер которуусу менен байланышкан. Атсыз өткөндөгү турмушту элестете албаган, түрк элдеринде, жаныбарлардын ичинде аттын ээлеген орду өзгөчө. Коркунучту алдын ала сезип, адам сымал сүйлөгөн ат-баатырдын эң ишеничтүү жардамчысы. Ал куш сымал көктө сызып, балык сымал сууда сүзөт. Заматта каалаган жерге жеткирет.

В. М. Жирмунский баатырдык жомоктордогу сыйкырдуу жардамчы болгон аттын образын жаныбарлар жөнүндөгү мифологиялык көз караш, байыркы тотемдик түшүнүктөр менен байланыштуу экендигин белгилеген. (В.М.Жирмунский, 1960)

Жомоктордо сыйкырдуу жардамчылардан башка, сыйкырдуу заттардын жардамы аркылуу ырыс-муратка жетүү мотивдери бар. Аталары же кокустан жолуккан аксакал чал, пери, дөөнүн кызы, жаныбарлар тарабынан белекке берилген сыйкырдуу заттар (кылыч, таякча, аса-муса, ур токмок, жайыл дасторкон, алтын шакек, бир тал мурут ж.б.) сымал укмуштуу касиеттерге ээ болуп, дайыма жардамда болушат.

«Атанын керээзи» (1972:97-101) аттуу кыргыз жомогунда атасы эң кичүү уулуна сыйкырдуу кылычты берип дүйнөдөн кайтат. Улуу агалары ага кой кайтартып коюшат. Бир күнү кандын кызы Эркайым «кимде ким миң тепкичтүү мунарага сепилдин сыртынан чыкса, ошого тиём» деп, жарыя салдырат. Эки агасы тойго кеткенде, кичүүсү койго кетет. Канжарды кынынан сууруп, бала ат, курал, кийим сурап тойго барат. Үчүнчү күн дегенде миң тепкичке чыгып, кандын кызын алат.

«Таалайымды издеп жүрөм» (Türk masalları, I, 9 – 29.s) аттуу түрк жомогунда да сыйкырдуу заттын ролун сыйкырдуу кылыч ойнойт. Падыша карылыгы жетип өлөөрдө аты менен кылычын кичүү уулуна таштайт. Кара мүртөз баш вазир эки агасын өлтүртүп, бийликти тартып алуу максатында кичүүсүн да куугунтукка ала баштайт. Айласыздан бала өз мекенин таштап качып кутулат. Кетип баратып жолдон бир чоң сарайга туш болот. Эшигин таба албай, кайсы жеринен кирсем деп кылычын кынынан чыгарса, далдайган он араб пайда болот. «Тиле тилегинди, каалаганың орундалат» дешет. Ошентип окуя улана берет. Бала (аты Ажар) жолдо Атеш, Алев деген өнөрлүү, бирок өзүнө окшоп жалгыздык азабын чеккен адамдар менен достошот. Бирок Атеш бүтүн дүйнө курттары менен куштарын башкарса, экинчиси, Алев, каалаган учурда жер алдында эмне болуп жатканын биле алат. Бул болсо, кыргыз жомокторунда учураган жер тыңшар мамыттын образын эске түшүрөт. Ошентип Ажар акырында адам жеген ажыдаарды сыйкырдуу кылычтын күчү менен жеңип, падышанын кызын өлүмдөн куткарат. Кыз менен бирге жашап калышат. Бала аң уулап кеткенде жезкемпир келип кызды алдап, кылычты алып Каракөлгө ыргытат, кызды болсо уурдап качат. Ажар мергенден келсе аялы, кылычы жок. Ал ооруп жатып калат. Баягы жолдо достошкон эки досунун өнөрлөрүнүн жардамы менен кызды таап, кылычты суу түбүнөн алдырып, өз элине келип кан болот.

Бул жомоктордон кыргыз жомогунун композициялык курулушу турмуштук жомоктукуна окшошуп кетет, бирок бала ырыс-муратка сыйкырдуу канжардын күчү менен жетишкендиктен биз бул жомокту сыйкырдуу жомок катары карайбыз. Ал эми түрк жомогу («Таалайымды издеп жүрөм») сыйкырдуу жомоктун өзү. Жомокто кылычтан башка ишеничтүү жардамчы ат бар. Кыйындык башка түшкөндө белги берип саргайчу ак кагаз, куш, курт-кумурсканын тилинде сүйлөгөн адам, жер алдында эмне болуп жатканын билген адам да бар. Бүтүн шаар калкын күндө бирден жеген ажыдаар, кызды алдап кылычты ала качкан жезкемпир да бар. Түрк элинин бул жомогундагы образдар, сюжет, композиция бардыгы накта сыйкырдуу жомоктуку, бирок бир белгилей

кетчү нерсе бар. Кыргыз жомогунда тилекти тилеген соң тилек ошол канжар тарабынан орундатылат. Ал эми түрк жомогунда кылычты сууруганда он араб пайда болуп, тилек ошолор тарабынан ишке ашырылат. Бул болсо, кыргыз жомогундагы кылычтын образы түрк жомогундагы кылычтын образына караганда эскирээк, карыраак экендигин аныктайт. Анткени иш предмет (зат) тарабынан эмес (түрк жомогунда), калдайган чоң, күчтүү он араб (адамдар) тарабынан аткарылууда.

Архаикалык мотивдерден болгон каармандардын түрдүү жаныбарларга, нерселерге кубулуу мотивдери кыргыз, түрк жомокторунда да учурайт. С.Жигитов өзүнүн «Жомоктордун сыры» аттуу маңыздуу макаласында «эмне үчүн жомоктордо айбандар адамча сүйлөп, бири-бирине адамча мамиле кылышат?.. Жомокто ошондой болсо, а жомоктун өзү кайдан чыккан?» деген суроо коюп: «... байыркы адамдар өздөрү менен айбандардын арасында эч кандай жик койгон эмес, айбандарды адам деп, адамдардай эне тили бар деп, адам айткан сөздү түшүнөт деп, адам кааласа айбан боло алат, айбан кааласа адам боло алат деп эсептешкен. Бул сыяктуу жомоктор эң байыркы учурларда жаралган, ал учурдагы адамдарга ал жомоктор жомок эмес, чындык болгон» (Жомоктордун сыры//Жаш ленинчил.-1968.№3. 36-37-б.), деп түшүндүрөт. Бул айтылганга комментарий берүү ашыкча болот, жөнөкөй тил менен жомоктун кайдан чыкканын С.Жигитов жеткиликтүү түрдө билдирди.

Түрк жомокторундагы адамдардын жаныбарларга кубулуу мотивдери көбүнчө алардын үйлөнүү алдында болочок келинчекти сынап көрүүсү менен байланыштуу болот. Мисал үчүн, «Кырк араб» (Türk masalları, II, 218-226) аттуу жомокто дөө болуп кубулган падишах кандын эң сабырдуу, акылдуу кичүү кызына үйлөнөт. Ушул эле элдин «Кара мышык» (Türk masalları, II, 74-97) деген жомогунда мышык болуп кубулган жигит «күндүн он беши сымал» сулуу болот. Топтоголок, көрксүз бирөө дагы башка жомокто кубулуп келип келишимдүү жигитке айланат. Бардыгы тең кандын эң кичүү кызын жактырышып үйлөнүшөт. Кыргыз жомокторуна бул сыяктуу кызды сыноодон өткөрүп үйлөнүү мүнөздүү эмес. Кыргыз жомокторунда үйлөнүү үчүн кыз издеп, жолго чыгып дөө-шаалар менен кармашып же душмандардан элин коргоп кыздарын тартууга алышат. Дөөлөрдүн, жыландардын, перилердин кыздарын сыйкырдуу күчтөрдүн жардамы менен өздөрүнө багындырып, аялдыкка алышат.

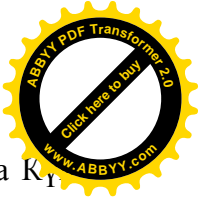
Кыргыздын «Талкамыш» (1978:158-162) аттуу жомогунда таш болуп кубулуп жүргөн бай чал-кемпирдин кызына үйлөнөт. Бул жомоктун сюжети өтө кызыктуу жана түрдүү версияларда башка элдерде кездешет (орус, италия, немец, өзбек) (В.М.Жирмунский, 1979:338).

Орус элинде бул жомок «Братец и сестрица» деп аталып, агасы улакка айландырылып, карындашына кан үйлөнөт. Кыздын өгөй энеси аны сууга чөктүрүп, кызды өз кызы менен алмаштырат. Улакты соёрдо бардыгы түшүнүктүү болот.

Кыргыз версиясында кемпир-чалдын ортончу кызы байдын аялы тарабынан сууга чөктүрүлүп, кичүү синдиси улакка айландырылган. Улакты соёрдо суунун жээгине келип арыз-мунун айтканда бай баарын угуп турган болот. Малын жети күнү суу бербей сегизинчи күнү сугарганда сай кагырап кургап кызды суудан чыгарат. Улак сүйүнүп адамга айланат.

Бул жомокто таш болуп кубулган бай менен бирге, улак болуп кубулган кыз да бар. Башка жомокто коён болуп кубулган кыз агасына алтын кушту табууда жардамчы болсо («Сыйкырдуу коён») (Türk masalları, II, 1992:49-69), дагы биринде кийик кубулган адам бала чоңойтот.

Жогоруда сөз болгон жомоктогу ташка айлануу, таш кубулуу сыяктуу мотивдер кыргыз, түрк жомокторунда башкача сюжеттик курулуштарда да учурайт. Мисалга алсак, түрк жомогу «Күн кызында» (Türk masalları, II, 1992:9-29) агаң Индостандагы күн кызын алып келсин, сен дос болуп күндөрүңдү кызыктуу өткөрөсүң деп, жезкемпир баланын карындашын алдайт. Ал жакка барган киши ташка айланып, ошол жерде түбөлүк калчу экен. Агасы макул болуп жолго чыгат. Ал дөөнүн кызы менен достошуп, дөө эненин да

көңүлүнө жагат. Тапшырманы аткара албай, дубалдан өтүп кетүүгө үлгүрбөй бала К₁ кызынын сыйкырдуу таягы менен ташка айландырылат. Дөө энесинин суранычы менен кайрадан адам калыбына келтирилет.

Кыргыздын «Рум падыша, Турум падыша» (А.Токомбаева,1985: 41-44) деген жомогунда Турум падышанын баласы Рум падышасынын Кара Көз айым аттуу кызына үйлөнөт. Баланын атасы көрө албастык кылып баласын чагып өлтүрсүн деп ажыдаарды жиберет. Баланын досу Кыраанкара муну билип, уктабай жатып, ажыдаарды бөлө чабат. Ажыдаардын каны чачырап кыздын бетине тийет. Кыраанкара кызды ууланып калбасын деп, ажыдаардын канын соруп жатканда, бала ойгонуп кетип, досуна нааразы болот. Кыраанкара чындыкты айтса, ташка айланып каларын балага түшүндүрсө, ал түшүнбөй: «...сен дос эмес, кас турбайсыңбы» дейт. Ошондо Кыраанкара чыдабай чындыкты айтат, айтар замат көк ташка айланат.

Биринчи учурда, түрк жомогунда, бала дөө эне айткан тапшырманы так аткара албай ташка айландырылса, экинчи учурда, кыргыз жомогунда, айтылбай турган нерсени (запрет) айтып жиберип каарман ташка айланды. Ташка айлануу мотиви жана анын маани-маңызы, себеби тууралуу пикир А.Черчиевдин «Мотив превращения в камень в дагестанской волшебной сказке и его ритуально-мифологическая семантика» деген эмгегинде айтылган (А.Черчиев, 1987: 17-28).

Түрк жомогунда ташка айланган балага жан сыйкырдуу таякчанын жардамы менен киргизилсе, кыргыз жомогундагы Кыраанкараны Кара-Тоодогу капкактуу кара булактын суусу тирилетет. Түрк элдеринин эң эски дүйнө кабылдоолорун чагылдырган бул мотивдер бул элдердин качандыр бир убакта сууга, ташка, күнгө, отко сыйынып келгендиктерин дагы бир жолу тастыктайт.

Адабияттар:

1. Каракалпак фольклору. - I-т.-Некис; Каракалпакстан, 1977.-163 б.
2. Кыргыз эл жомоктору /Түзүүчүлөр: Кебекова Б., Токомбаева А.
3. –Фрунзе: Кыргызстан, 1978. - 307 б.
4. Кыргыз эл жомоктору /Түзгөн: Токомбаева А.- Фрунзе: Кыргызстан. 1985.-224 б.
5. Türk masalları, I/Haz. Tezel N. – Ankara, 1992. – 233 s.
6. Türk masalları, II/Haz. Tezel N. – Ankara, 1992. – 162 s.
7. Андреев П.Н. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне.-Л., 1929.
8. Аникин В.П. Русская народная сказка.-М.: Просвещение, 1974.
9. Баранникова Е.В. Бурятские волшебнo-фантастические сказки. – Новосибирск: Наука, 1978.-253 с.
10. Ганиева А.М. Типология волшебных сказок народов Дагестана и Северного Кавказа //Жанр сказки в фольклоре народов Дагестана /Сост. Ганиева А.М.-Махачкала, 1987. - С. 69-82.
11. Черчиев А. Мотив превращения в камень в дагестанской волшебной сказке и его ритуально-мифологическая семантика //Жанр сказки в фольклоре народов Дагестана /Сост. Ганиева А.М.-Махачкала, 1987. - С. 17-28.
12. Джалалов Г.А. Узбекский народный сказочный эпос.-Ташкент, 1980.-105 с.